

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

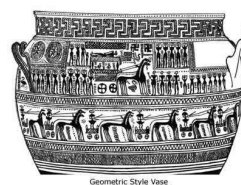
Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

FETË E VJETRA TË EVROPËS

Kur themi fetë e vjetra evropiane menjëherë na kujtohen fetë, si besimet dhe mbeturinat deri më sot të popujve romakë, teutonë (fis i vjetër gjerman), keltë dhe sllavë, në krye me fenë e vjetër greke.¹ Këto janë besime të vjetra të kontinentit evropian, simpatizues të të cilave thua se sot nuk ka fare. Sidomos fetë romake dhe greke, me idhujt dhe tempujt e tyre madhështorë e të lënë pas, kanë stolitur artin botëror.

1. Feja e vjetër e Greqisë

Literatura: Hans-Joachim Schoeps, *Religionen*, Gutersloh 1964, f. 137-153; H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, f. 131-143; F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, f. 452-484.

Feja e vjetër greke, sikur fetë e vjetëra babilonase dhe egjiptiane, është një besim politeist. Kështu që Zeusi adhurohet sikur Apolloni romak, Amon-Ra-i egjiptian dhe Eli i Arabisë Veriore.

¹ Edhe feja e vjetër e shqiptarëve është me rëndësi të përmendet këtu. Shqiptarët janë pasardhës të ilirëve dhe janë autokton në këto troje, kurse gjuha e tyre llogaritet gjuhë indo-evropiane. Shqiptarët, të cilët sot njihen si popull me shumicë muslimane dhe pjesa tjetër krishtere, kanë edhe besimet e tyre pagane të bazuara në kulte të ndryshme. Në disa raste kultet e tilla janë përvetësuar nga besimet e mëdha të shpallura që ekzistojnë në mesin e shqiptarëve. Kryezoti i panteonit ilir është *perëndia* (parjana, perun), i cili llogaritet qenie supreme. Emri i njëres prej ditëve të javës, që është e *hëna*, mendohet të ketë lidhshmëri me emrin e zotit Hen ose En të Babilonisë dhe të Mesopotamisë. Rol të madh luan kulti i *tokës mëmë*, që ka të bëjë me pjellorinë e saj dhe me zhvillimin e bujqësisë në përgjithësi. Tek ilirët gjithashtu është i përhapur edhe *heliolatria* (adhurimi i diellit). Gjurmët e shumta të këtij kulti shprehen përmes motiveve të ndryshme që zbukuronin objekte të veçanta dhe që në mënyrë grafike simbolizojnë diellin. Për shembull, rrathët bashkëqendrorë, svastikat, spiralja etj. Ky kult diellor tek ilirët shprehej edhe përmes varësive të ndryshme në formë kali, kaprolli, zogu etj. Tek ilirët e krahinave jugore shumë i përhapur ishte edhe *kulti i gjarpërit* si simbol i pjellorisë, si totem, si qenie mbrojtëse nga syri i keq (apotropeike). Ky kult ndryshe quhet gjarpëri (bolla ose vitore) i shtëpisë. Fjala vitore në popull përdoret për të treguar rojen e shtëpisë që besohet se është një gjarpër i shkurter dhe i trashë; një grua që ka lindur shumë fëmijë; fatitë për të cilat besohet se i vijnë foshnjes të djepi, natën e tretë, për t'i caktuar fatin etj. Përveç që është konsideruar fatsjellës e me cilësi shqetësuese, gjarpëri është konsideruar edhe si zotërues i tokës dhe i nëntokës, mbrojtës i shtëpisë dhe i familjes etj. Prej kulteve autoktone ilire është edhe *kulti i të parëve*, i cili ka të bëjë me konceptin e zanafillës së gjenealogjisë së hyjnëzuar, të personave udhëheqës të heroizuar. Gjithashtu është me rëndësi të përmendet besimi në *jetën e përtej varrit* dhe *ekzistimin e fuqive mistike*, të cilat jetonin në mesin e njerëzve dhe u shkaktonin sëmundje e fatkeqësi. Kurse ilirët, për t'i larguar ato fuqi mistike, sajuan forma të ndryshme varësesh (amuleta) me karakter apotropeik etj. Thuhet se në rrethinën e Tiranës (në krahinën e Bendës), një herë, një grua po endte në vegjë. Pasi ajo kishte ndërprerë punën, e bija ia kishte ngatërruar fijet e penjve. E ëma, pas shumë përpjekjesh, e lodhur dhe e rraskapitur, e mallkoi duke i thënë: "Ti moj bijë, gjithmonë endsh dhe kurrë gjë mos bëfsh!". Nga ky mallkim vajza u shndërrua në merimangë që gjithmonë përpiqet, por nuk arrin të endë një pëlthurë. Në disa krahina flitet për *plakën e vatrës* apo *hyjninë e vatrës*. Sipas një legjende vatra e shtëpisë ruhet nga një grua e moshuar, e cila tjerë ose end vazhdimisht. Ndaj ishte zakon që natën pranë vatrës gjithmonë të lihej një copë bukë e pak ujë për këre grua. Gjithashtu, legjenda tregon se, kur mbarohej së enduri, nuk duhej lënë vegja bosh (pa fije maje ose pa një copë pëlthurë të endur), sepse lënia bosh e vegjës apo e drugëzave besohet se ndillte shkretime të shtëpisë dhe fatkeqësi për atë që end. Sipas legjendës vegja nuk duhet mallkuar, pasi në të endet për njeriun dhe me fije leshi të deles, e cila konsiderohej e bekuar. Gjithashtu me rëndësi është të përmendet *kulti i pemës në ceremoninë e dasmës*. Në Mallakastër pasi e përcillte vajzën e bërë nuse për në shtëpi të burrit, në të kthyer, e ëma mblidhte karthi dhe i hidhte në zjarr, me qëllim që të digjeshin gojë e liga. Po ashtu, ia vlen të theksohet edhe *kulti i zjarrit*, i *erërave*, i *redonit*, i *medanrit*, i *diellit*, i *hënës* etj. Sa i takon besimit pagan dhe kulteve tek ilirët është me rëndësi të përmenden edhe kultet që vijnë si pasojë e sinkretizmit mes besimit ilir me atë grek dhe latin. Kështu, këtu mund të përmendim kultin e *bukura e dheut*, *nusja e malit*, *zana*, *fati*, *shtriga*, *vampiri*, *xhindi*, *syri i keq* etj. (Shih, *Historia e popullit shqiptar*, v. I, ASHSH-IH, Toena, Tiranë, 2002, f. 55-56; Poghir, Cicerone, *Albanian Religion*, *Encyclopedia of Religion*, (ed. Mircea Eliade), v. I, New York, Macmillan, 1987, f. 178-180; Zeqo, Moikom, *Panteoni ilir*, Globus R, Tiranë, 1995, f. 77-101 dhe 119-130; Tirta, Mark, Gjarpëri në mitologjinë shqiptare, *Kultura popullore*, Nr. 1-2, ASHRSH-IKP, Tiranë, 1997, f. 17-30; Onuzi, Afërdita, Besime e rite rreth mjeshtërisë së endjes, *Kultura popullore*, Nr. 1-2, ASHRSH-IKP, Tiranë, 1997, f. 47-50; Jacques, Edwin E., *Shqiptarët*, v. I, Kartë e Pendë, Stamboll, 1996, f. 16-40.) (Shënim i përkthyesit).

Në të gjitha këto fe besohet në luftën mes zotave dhe shpjegohet mitologjia e tyre. Kjo fe i reflekton periudhat parahistorike të ngritura në botën e mitologjive.

Në kohën kur *Bijtë e Izraelit* dolën nga Egjipti dhe nën komandën e Musait u nisën drejt qytetit Kenan të Palestinës, dorët (shek. XII. para e.s.), pasues të *ijonëve* dhe *akejve*, vërsuan drejt Greqisë, ku gjetën një kulturë të zhvilluar. Por nuk dimë se çfarë i kanë shtuar ata konceptit të tyre fetar nga popujt e mëhershëm. Krahë asaj që shiheshin më tepër ndikimet e forta të kulturës së ishullit të Kretës dhe të Anadollit, ende nuk është e shpjeguar sa duhet dalja e kulturës dhe e botëkuptimit të këtij ishulli. Por, nuk ka dyshim se marrëdhëniet mes Sirisë dhe Anadollit kanë qenë të forta.

Njohuria jonë për fenë dhe adhurimin grek, kryesisht, bazohet në burime arkeologjike. Këta janë kryesisht tempujt të gjetur si rezultat i gërmimeve arkeologjike, vizatime që paraqesin zota, dhurata sakrificash, mbishkrime, statuja prej guri dhe prej tullave, enë dhe mbishkrime fetare. Gjithashtu, këto shpjegime i marrim edhe prej lajmeve të panumërta të shkrimtarëve të vjetër, prej tregimeve dhe legjendave mitologjike, prej shkrimeve që i shpjegojnë autorët e krishterë, me qëllim që të kritikojmë besimin e adhurimeve të idhujtarëve.

a. Bota e zotave të Greqisë

Grekët e vjetër zotat e tyre i shihnin si paraqitje mbinatyrore të qenies njerëzore. Zotat qëndrojnë në një vend lartë në qiell dhe e udhëheqin botën. Sidomos, përfytyrohet se ata qëndrojnë në majë të malit Olimp, dhe shumica e tyre janë të mbuluar me mjegull në një lartësi prej 3000 metrash në Tesalja. Këtu sundon Zoti i qiellit, Zeusi, që është ati i zotave dhe i njerëzve. Ai është mbrojtësi i drejtësisë dhe i të vërtetës, i caktimit dhe i rregullimit botëror. Sipas Homerit, ai është zoti i vetëm që me njerëzit nuk lidhte marrëdhënie direkte, por kontaktonte nëpërmjet të të dërguarve. Ky lartësim i Zeusit, sikur në shumicën e feve politeiste, paraqet prirjen e grekëve kundër henoteizmit.² Në këtë lartësim, një pjesë e zotave janë zhdukur në trupin e Zeusit, kurse disa të tjerë vazhdojnë të jetojnë si emra të ndryshëm të Zeusit.

Zeusi, si Zoti i Qiellit, në duar të tij e ka rregullin botëror. Ai di të tashmen dhe të ardhmen. Ai mbron shenjtërinë e betimit, të drejtën e misafirrit dhe të refugjatit. Ai, gjithashtu është edhe mbrojtës i shtëpisë, familjes, dhe i shtetit. Festa më e njohur për të, që bëhet një herë në katër vjet, është ceremonia e Olimpiadës, ku marrin pjesë të gjitha qytetet dhe familjet greke. Gjatë ceremonive rreptësisht është e ndaluar gjakderdhja. Në këtë kohë, ngjashëm me "muajt e ndaluar" të arabëve, në tërë Greqinë sundon paqa. Sipas Homerit, *lojrat e para Olimpike në Greqi kanë filluar në vitin 776 para e.s.* Vetëm se, këto lojra, të cilat pandërprerë kanë zgjatur mbi një mijë vjet, janë ndërprerë me sundimin e krishterimit, në kohën e mbretit Theodosius, në vitin 393 të e.s. Është shumë i njohur tempulli i Zeusit, i lartë 22 metra, i ndërtuar në malin Olimp, në vitin 460 para e.s. Brenda tij gjendet idhulli i zotit i ndërtuar prej ari dhe fildishi. Gruaja e Zeusit është Hera. Për nder të saj organizoheshin lojëra dhe gara të veçanta, në të cilat merrnin pjesë vajzat e reja. Në tempullin më të vjetër të Olimpiadës gjendet edhe idhulli i Heras.

Zeusi ka lidhje edhe me vendin e kultit të Dodonës, që është zoti i natyrës dhe i fallit. Ai adhurohet në veri të Greqisë në një Zabel Dushku. Në disa raste përfaqësohej me vizatimin e një kau, i cili llogaritej zoti i prodhimit. Sipas mitologjisë, ai, duke u shndërruar në ka, e rrëmben vajzën e mbretit Finike, Evropën, dhe e dërgon në ishullin e Kretës. Në të njëjtën mënyrë e rrëmben edhe Ganymedin, një djalë i mirë dhe i bukur i një mbreti, dhe e çon në malin Olimp. Ganymedi, me urdhërin e Zeusit është bërë verëbartës i zotave në malin Olimp. Këto mendime për Zeusin, tregojnë se ai ka patur lidhje të ngushta edhe me zotat e bimëve që vdesin dhe ringjallen.

² Henoteizmi (*Henotheism*) është doktrinë teologjike sipas së cilës besohet në shumë zota, kurse vetëm njëri prej tyre pranohet si zoti më i lartësuar i familjes apo klanit. Ky term është përdorur që në shekullin XIX nga ana Max Mullerit dhe F. W. J. Schellingut dhe dallon nga monoteizmi. Në henoteizëm edhe pse besohen shumë zota, përveç zotit kryesor të tjerët lihen mbas dore. Për shembull, në fenë e vjetër hinduse pranohej ekzistenca edhe e zotave të tjerë por vetëm Indra adhurohej si zoti më i madh. Gjithashtu në hebraizëm në disa raste haset në henoteizëm. Qasja që i bëhet zotit Jahve në Tora është më afër henoteizmit se sa monoteizmit. (Shih, Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, f. 165). (Shënim i përkthyesit).

Kurse një zot tjetër që në vlerë mund të krahasohet me Zeusin, është Apolloni, zoti i mëshirës. Ky në fillim ka dalë në shesh në Anadoll, si një zot tiran që përhap tmerr, kurse më vonë plotësisht i është përshtatur shpirtit grek. Vendi kryesor i kultit të tij, më herët ishte Delphi, ku gjendej edhe kulti i një zoti të gjarpërit. Siç kuptohet prej mbi 200 emrave të kulteve, edhe Apolloni në trupin e tij përfshin shumë zota. Ai në veten e tij ka trupëzuar bukurinë, muzikën dhe ahengun dhe kulti i tij është përhapur në tërë Greqinë dhe në Anadoll. Shenja të madhështisë së tij janë *harku*, *organo* dhe *dafina* (*defne-bay*). Në çdo katër vjet në Delphi, në emër të Apollonit, organizoheshin lojëra. Në tempull, ku llogaritej se është mesi i botës, gjendej një gurë i madh. Mbi këtë gur kishte një podium me tre këmbë ku qëndronte një fallxhore, që lajmëronte për ardhmërinë. Për këtë, në tempullin e Apollonit shkohej për punët e shtetit, për formimin e kolonive dhe për këshillim për çështjet që kishin të bëjnë me punët ditore. Në gjendje lufte, sëmundje ngjitëse ose në gjendje prodhimi të keq, atje caktoheshin lëmoshat për zhdukjen e hidhërimit të zotit.

Hyjnesha e tokës dhe gruaja e Zeusit, Gaja, që është njëra prej anëtareve gra në kuvendin e zotave në malin e Olimp, llogaritej njëra prej hyjneshave me rëndësi. Gruaja tjetër e Zeusit, Hera, ishte hyjnesha që mbronte në të njëjtën kohë edhe gratë edhe martesën. Kurse Athena, hyjnesha mbrojtëse e qytetit të Athinës, në fillim e lidhur me një fetish ka hyrë në Akropolis. Edhe pse ishte një hyjneshe e qytetit, në shumë vende në Greqi, ajo është konsideruar e shenjtë. Vajza e Zeusit, Pallas Athena, ishte një hyjneshe e luftës, e cila gjithashtu llogaritej zbuluese e makinës luftarake, e fyellit, e parmendës dhe e tryezës për endje. Për nder të saj çdo vit organizoheshin veprimtari muzikore, netë gazmore, bësheshin gara sportive.

Poseidon, është vëllai i Zeusit dhe zot i detit. Është një zot që ka ekzistuar edhe para formimit të shtetit grek. Llogaritet edhe burri i hyjneshës së tokës. Saraji i tij gjendet në thellësi të detit. Vendi më i madh i kultit të tij është në Isthmos të Korintit. Për nder të tij çdo vit organizoheshin gara me karroca. Ai në të shumtën e rasteve adhurohet dhe përfytyrohet në formë të pelës. Pegasos, që është pela me fletë e qiellit, mendohet të ketë prejardhje prej Poseidonit.

Vëllai tjetër i Zeusit është Hadesi, i cili konsiderohet zot i botës nëntokësore. Besohet se ai gëzon sovranitetin mbi hijet. Këtij zoti të pamëshirë dhe fitimtar për kurban i theret një dele e zezë dhe në të njëtin moment duart përplasen për tokë. Njëri prej zotave të rëndësishëm, kulti i të cilit ishte i përhapur në tërë Greqinë, është edhe Hermes. Ai përfytyrohet si djali i Zeusit dhe i dërguari i zotave. Ai konsiderohej përfaqësues i shpejtësisë dhe udhëheqës i shpirtërave. Besohej se ai i çon shpirtërat të Hadesi, se është dhënës i ëndërrave dhe është ai që njerëzit i zgjon apo i vë në gjumë duke i prekur në sy me shkopin e tij. Hermes llogaritet edhe zbuluesi i fyellit dhe i rebabit (lloj violine në Azi të Mesme). Ai udhëheq korin muzikor të hyjneshave dhe të zanave të bukurisë. Ai kishte një ekzistencë mistere. Në Azinë e Mesme haset në përfytyrimet për Hidrin (Hëzrin), i cili u ndihmon njerëzve dhe paraqitet përpara tyre papritmas dhe në format dhe kohërat që nuk shpresohet të paraqitet. Ai ishte padroni mbrojtës i udhëtarëve, i rrugëve dhe i tregëtarëve, por, në të njëjtën kohë ishte edhe i vjedhësve dhe i mashtruesve. Hermes, i cili posedon veçanësi të ndryshme, respektohej edhe si zot i barinjve dhe i bollëkut. Shtyllat Phallus të vendosura nëpër udhëkryqe për nder të tij, llogariteshin të shenjta. Këto shtylla guri me emrin "hermenë", të vendosura nëpër rrugët dhe nëpër sheshet e Greqisë, janë simbole të gjinisë mashkullore dhe të fuqisë së jetës. Simbolet Hermes, gjenden edhe në hyrje të shkollave për mundje dhe në hyrje të ndërtesave që janë të hapura për shërbim popullit.

Përveç zotave të lartpërmendur, në fenë e vjetër greke kishte edhe zota të tjerë që kanë luajtur rol të rëndësishëm. Prej tyre është edhe Ares, zoti i fuqisë, i cili është edhe përfaqësuesi i egërsisë dhe i çmendurisë në luftë. Artemis, ishte hyjnesha e gjuetisë, të cilën e shoqëronin zanat. Afrodita ishte hyjnesha e dashurisë dhe e bukurisë. Sipas mitologjisë, ajo është krijuar prej shkumës së detit në Qipro. Kulti i saj në Korint është bashkuar me kurvërinë e shenjtë, që të bën me dije se është ndikuar nga kulti babilonas, *Ishtari*. Burri i saj ishte Hefaistos, kurse djali i saj ishte Erosi, zoti i dashurisë. Zjarri i kurbanit dhe zoti i vatrës ishte Hestija. Prej zotave të rëndësishëm janë edhe Pan, zot i bariut; Ajdos, zot i erës; gruaja e tij dhe hyjnesha e muzgut (agut të mëngjesit) ishte Eos dhe zoti i hënës ishte Helana.

Zotat e Greqisë së vjetër, të cilët i shpjegon Homeri, sipas Aristotelit janë *njerëz të*

pavdekshëm. Në aspektin etik nuk janë shumë mbi njerëzit, kurse në aspektin e fuqisë janë mbi ta. Edhe zotat, sikur njerëzit, dashurohen, gëzohen, zemërohen, hidhërohen dhe përjetojnë dhimbje. Në çdo punë të tyre kanë qëllime mistere. Për këtë edhe nuk u besohet tepër. Ata qëndronin në botë dhe nuk kishin fuqi kur të dëshironin.

Besohet se mbretërit janë prej fisit të Zeusit dhe ata besonin se mbretin e zgjedh Zeusi. Mbretërit, si përfaqësues të Zeusit në tokë, ishin të obliguar t'i udhëhiqnin ceremonitë fetare. Ata në të njëjtën kohë llogariteshin edhe si kryemurgjër. Vetëm se ata nuk synonin qartë në hyjni sikurse ishte rasti me faraonët. Ata punonin në emër të Zeusit dhe betoheshin se do ta sendërtonin të vërtetën dhe të drejtën në emër të tij.

b. Konceptet për jetën pas vdekjes

Sipas koncepteve shumë të vjetra, besohet se të vdekurit vazhdonin të jetonin në varreza në afërsi dhe pas një kohe të caktuar ktheheshin përsëri në botë. Krahas këtij koncepti ata besonin se të vdekurit dhe hijet e tyre jetonin në nëntokë, ku gjendej *bota e të vdekurve*. Ata, për shkak që nuk mund të dilnin në sipërfaqe të tokës, jetonin të mërziur. Megjithatë, të zgjedhurit dhe shenjtoret shkonin në *ishullin e shenjtorëve*, që quhet "Elysium" dhe sipas parafytyrimeve ai gjendet në skajin perëndimor të botës. Nuk mungojnë edhe ata të cilët besojnë në botën e ardhshme dhe jetën pas vdekjes. Akili në veprën "Odisea" ka thënë: "*Kundër vdekjes, ku jetë nuk ka aspak, me plot dëshirë preferoj një jetë ditore të punëtorit, punën e një bujku që punon për ngopjen e barkut*". Me këtë jepet shenjë se ka edhe nga ata të cilët nuk e pranojnë edhe atë besim të dobët në botën e ardhshme.

Nevojën për besim në botën e ardhshme të grekëve të vjetër janë munduar ta plotësojnë fetë *nistere* me përshkrime konkrete. Sipas kësaj: mëkatarët do të dënohen në një ferr nëntokësor, kurse të mirët do të shpërblehen në një botë hyjnore, gjegjësisht në *Ishullin e mbretërve*. Sipas konceptit shpirtëror të përgatitur nga Orfikët (Orphik) periudhat e më vonshme, shpirti pas zhdukjes së trupit vazhdon të jetojë i lirë. Trupi është varri i shpirtit, shpirti pasi të shpëtojë prej trupit, takohet me jetën e vërtetë. Sipas tyre, njerëzit gjenden në një shpërngulje të shpirtit të rimishëruar (reinkarnacion). Shpëtimi realizohet vetëm me anë të shpëtimit nga rrethi i rimishërimit. Disa filozofë të njohur, si Pitagora, Empedokle, Platoni ishin në këtë besim të orfikëve.

c. Reagimet ndaj politeizmit

Dihet se shkolla orfike është kundër politeizmit. Sidomos, Ksenofoni ka luftuar kundër besimeve në shumë zota dhe kundër koncepteve mitologjike për zotin. Ai kritikon Homerin dhe Hesiodin. Ai thotë se këta, zotit ia kanë veshur të gjitha punët e këqija që kanë të bëjnë me njerëzimin; zotat i kanë konceptuar në formë të njeriut dhe kanë menduar se ata mund t'i bëjnë të gjitha punët e këqija si vjedhjen, amoralitetin, rrenën etj., dhe vazhdon duke thënë: "Sikur kau dhe luani të kishin mundësi të vizatojnë, zotat e tyre do t'i vizatonin në formë të kaut dhe të luanit. Kështu edhe çdo popull zotit të vet do t'i jepte cilësitë e tij. Kështu që të zinj të zotin e tyre do ta mendonin me hundë të rrafshë dhe me flokë të zeza kaçurela. Kurse, përkundër kësaj, njerëzit e Trakisë veriore do ta mendonin një zot me sy të kaltërt dhe flokë të verdha".³

Sipas Ksenofonit, në fakt Zoti është shumë larg të gjitha këtyre cilësive. Asnjëra nga këto nuk mund t'i përshkruhet zotit. Zoti është një, i pafund dhe i palëvizshëm. As lind, as vdes e as ndryshon. Megjithatë, zoti i udhëheq të gjitha ndryshimet dhe të gjitha lëvizjet në botë. Ky Zot, i cili asnjëherë nuk lëviz dhe nuk ndryshon, sheh dhe dëgjon çdo gjë. Ksenofoni e pranon edhe ekzistencën e zotave të tjerë. Por, mbi të gjitha ata zota, vëndon këtë Zot të fortë dhe një, i cili udhëheq botën. Ai gjithashtu pranon ekzistimin edhe të zotave që varen prej Zotit një.⁴

Sipas Heraklitit, parimi *logos*, i cili udhëheq botën, dhe zoti janë të njëjtë. Zoti është i njëjtë

³ Birand, *Ilk Çağ Felsefesi Tarihi*, f. 17.

⁴ Birand, f. 17-18.

me logosin, i cili rregullon dhe udhëheq botën dhe vetë gjendet brenda në botë. Logos ndikon në çdo pikë të botës, ai ka punuar në brendësi të çdo pjese të botës. Kështu që shpirtërat individualë janë pjesë të logosit, shpirtit të botës. Pasi njeriu vdes shpirti kthehet te tërësia. Zoti që i rregullon ngjarjet në botë, gjithashtu është brenda në botë. Herakliti me këtë mendim të tij mbron një *mendim panteist dhe monoteist*.⁵ Ndërkaq, sipas Parmenidit, kjo botë dhe zoti janë një, janë të njëjtë. Ai është vetë ekzistenca.

Njëri prej kundërshtarëve të fesë tradicionale greke është Anaksagora. Ai thotë se zotat që adhurohen nuk janë gjë tjetër në thelb, veçse janë grumbuj gurëzish. Për këtë dhe është fajësuar si mosrespektues i zotave dhe është syrgjynosur prej shtetit të tij.⁶

2. Feja romake

Literatura: H. J. Schoeps, *Religionen*, f. 156-164; H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, f. 158-168; F. Heiler, *Die Religionen Menschheit*, f. 484-500.

Feja e romakëve është zhvilluar prej një përzierje të elementeve të kultit të shteteve të ndryshme, të cilat i kanë patur nën sundim. Parimet themelore të tyre, në ceremonitë fetare dhe në kult, i kanë mbrojtur duke filluar prej periudhës perandorake. Në gadishullin italian, që në periudhat e vjetra kanë banuar popuj indu-xhermenë dhe latinë dhe janë marrë me bujqësi. Po ashtu në këtë gadishull kanë banuar edhe etruskët, për të cilët mendohet se kanë ardhur prej Anadollit në Italinë e Mesme dhe gjuha e tyre sot është një gjë e pazbërthyer.

Feja e etruskëve ka ndihmuar shumë në zhvillimin e fesë romake. Sidomos kjo kuptohet prej besimit në botën e ardhshme dhe kultit shumë të zhvilluar dhe është prej metropolëve (qytete të vdekurish) të stolitura me vizatime nëpër mure dhe me varreza momentalisht të mbrojtura. Gjithashtu, sipas etruskëve besohet se, prej vëzhgimit të fluturimit të shpezëve, prej studimit të mushkërive të zeza dhe zorrëve të kafshëve kurban, mund të kuptohet dëshira e zotit dhe ardhmëria.

Kurse popujt, si *latinët* dhe *sabinët*, në përgjithësi banonin në qytete. Qyteti më i njohur nga këta ishte Roma. Çdo popull kishte kultin e vet special dhe kulti më i rëndësishëm ishte ai i Jupiter Latiarisit. Pasi që qyteti i Romës e mori autoritetin politik prej latinëve (deri në shek. IV para e.s.), kulti i Jupiterit është zhvilluar dhe është festuar me ceremoni madhështore. Njëri prej zotave të rëndësishëm është edhe zoti i hënës, Diana. Ai adhurohet nga ana e të gjithë latinëve. Vendi më i njohur i kultit i tij është një zabel në një skaj të detit (liqenit) Nemi në Arixhia. Kulti i tij ka vazhduar edhe në periudhën e perandorisë.

Feja e vjetër e Romës është një model i fesë popullore, i ndërtuar mbi kultin familjar dhe shtetëror. Për këtë arsye romakët nuk llogariten krijues të fesë së tyre speciale. Nevojat fetare i plotësojnë nga besimet e tjera. Nëse këtu haset në elemente të huaja fetare, nga kjo shihet se feja romake ka tre rryma kryesore, të cilat janë: në shek. VIII para e.s. etruskët, në shek. VI para e.s. grekët dhe në shek. III para e.s. valët helenistike-lindore. Vetëm se, përzierja e këtyre feve, që në fillim të fesë romake, ka filluar me bashkimin e elementeve *etruskë* dhe *latinë* dhe kështu është krijuar feja, e cila quhet "*Feja e vjetër e Romës*".

a. Bota e zotave të Romës

Sipas njoftimeve të vitit 753 para e.s. të arritura deri në kohën tonë, triniteti më i lartë dhe më i vjetër i qytetit të vjetër të Romës, qytet ky i themeluar nga ana e dy vëllezërve binjakë, *Romulus* dhe *Romus*, përbëhej prej Jupiterit, Marsit dhe Quirinusit. Çdo njëri nga këto zota po-

⁵ Birand, f. 19.

⁶ Birand, f. 24.

sedonte një murg special kult. Vendin më të lartë pas mbretit në shkallën e kultit të murgjve, e zinin ata. Jupiteri ishte një zot tipik indo-xhermen. Në periudhën e mëvonshme ai konsiderohej i njëjtë me Zeusin. Ai besohej si zot i dritës dhe ditët e hënës së plotë i përshkruheshin atij, sepse atë ditë me perëndimin e diellit nuk shuhej drita e tokës dhe e qiellit. Gjithashtu në të njëjtën ditë murgjit e Jupiterit, në kalanë e Romës, për vete therrnin një dele të bardhë për kurban. Këtu kishte një shesh të lirë vetëm për fallxhorët. Fallxhorët nga aty vëzhgonin gjendjen e qiellit, fluturimin e shpezëve, gjithashtu prej aty mundoheshin të mësonin mendimet dhe dëshirat e Jupiterit për ardhmërinë. Në vitin 509 para e.s., në skajin jugor të kalasë u ndërtua një tempull i madh i Jupiterit, kurse më herët këtu gjendej tempulli i Jupiter Feretriusit. Ai mëkatet e tij i ka mbytur me një vetëtimë. Murgjit e Jupiterit llogariteshin mbrojtësit e marrëveshjes. Gjithashtu këtu kishte një *fetish* (një gur të shenjtë). Marrëveshjet bëheshin pranë këtij guri dhe gjatë kësaj kohe bëhej kurban një derr, cili vritej me shtizë. Kuptimi i kësaj është: *"Kështu sikur shtiza që e vrau derrin, edhe Jupiteri do ta vrasë popullin romak, nëse ai nuk e mbron marrëveshjen dhe nuk i kryen obligimet"*. Sikur që Hera është gruaja e Zeusit, edhe Juno u bë gruaja e Jupiterit. Derisa romakët i braktisën plotësisht zotat e paraardhësve të tyre, besnik i qëndruan zotit më të lartë, Jupiter Optimus, Maximus (më i madh, më i mirë). Populli dridhej para tij. Madje një i huaj, si Antichuse Epiphanes, në kryeqytetin e tij ndërtoi një tempull dhe u mundua me mish e me shpirt të përhapë kultin e tij. Vetëm hebrenjtë ishin ata të cilët përpara Jupiterit kanë patur mundësi të mbronin besimet e tyre dhe superioritetin e zotit. Por, ky kundërshtim nuk pati sukses, kështu që në kohën e Hadrianit, mbi mbeturinat e Tempullit të Solomonit në Jerusalem u ndërtua *Tempulli i Jupiterit*, i cili ishte zot kryesor romak. Ky tempull qëndroi deri në kohën e dominimit të Krishterimit.

Një zot tjetër si Jupiteri ishte Marsi. Ai ishte zot i popullit dhe mbrojtësi i popullit, i qytetit dhe i prodhimit. Jashtë murit të qytetit në sheshin e Marsit, në emër të tij është ndërtuar një *altar*. Populli njëherë në pesë vjet, për pastrim shpirtëror, merr pjesë në adhurim dhe në ceremonitë fetare për të. Punët e pastrimit hyjnor në arat e mbjellura, po ashtu bëhen me emrin e tij. Në festat e Marsit pastroheshin kuajt, armët dhe brirët për luftë. Gjatë adhurimit, zotin e përfaqësonte një shtizë në altar. Murgjit duke u ngjeshur me armë, bënin vallëzime magjike. Këta simbolizonin fitoren e Romës dhe zdukjen e armikut. Gjithashtu për nder të tij shumë herë brenda çdo viti organizoheshin gara me kuaj.

Kurse zot i tretë është Quirinsi, i cili nuk ishte shumë i njohur. Ka mundësi që në fillim të kishte luajtur një rol sikurse Marsi e më vonë të ishte shkrirë në të.

Zotat e tjerë të vjetër të Romës janë mbrojtësit e shtëpive dhe të arave, kurse ceremonitë reflektojnë kultin e bujqësisë. Hyjnesha Tellus është mbrojtëse e tokës së mbjellur, hyjnesha Ceres mbrojtëse e farës dhe e prodhimit. Për Tellusin në pranverë (15 Prill), gjatë mbjelljes bëhet kurban një lopë e bukur. Kurse pas disa ditëve (19 Prill), bëhen gëzime për Ceres. Edhe Flora dhe Ops janë mbrojtësit e prodhimit. Në realitet çdonjë rajon i bujqësisë kishte zotin e vetë mbrojtës. Emrat e këtyre zotave i mësojmë prej listës së lutjeve e mbetur që moti.

Faunus ishte zoti i kopeve dhe mbrojtësi i drerëve. Për nder të tij, murgjit, për mbrojtjen e kopeve nga ujqit, shëtisnin rreth tij me ceremoni dhe atyre që kishin marrë pjesë në ceremoni u binin me pjesë të lëkurës së kurbanëve dhe i shenjtëronin ata. Besonin se në kopenë dhe në arën ku ata janë prekur me të do të shtohet prodhimi. Në këtë listë të zotave natyrorë mund të futim edhe shumë zota të tjerë. Për shembull, zoti i prodhimit i etruskëve është Saturni (Chronos), në emër të të cilit me 17 Dhjetor bëhet ceremoni dhe për atë ditë zgjidhet mbreti i të çmendurve dhe përgatitet një lloj karnavali. Zoti i ujit Neptoni (Poseidon) dhe zoti i zjarrit Vulkanusi (Hephaistos), veten e paraqesin me karakter grek.

Njëra prej specifikave të fesë romake është ekzistimi i zotave të shtëpisë dhe të familjes. Janus është zoti i derës së shtëpisë. Siç shihet në besimet primitive, sipas romakëve edhe dera e shtëpisë është bartëse e një fuqie mistere. Më vonë Janus u bë zot i fillimit të gjithçkaje. Tempulli i tij hapej në kohën e luftës, kurse në kohë të paqes mbyllej. Vesta ishte zot i vatrës. Të gjitha festat që bëheshin për të, në shtëpi, bëheshin rreth vatrës. Betimet dhe premtimet bëheshin në momentet kur flakët ishin të pastërta fetarisht. Pasi edhe shteti përfytyrohej si një familje e madhe, zotat si Janus dhe Vesta, u futën në mesin e zotave shtetërorë. Murgjit e Janusit përbënin shtresën më të lartë të murgjve. Kurse murgjit e Vestasë ishin gjashtë vajza

beqare. Këto kishin për detyrë që gjithmonë të ndeznin zjarrin e vatrës shtetërore dhe posedonin një shkallë të lartë shpirtërore. Edhe Penates dhe Lares ishin prej zotave të shtëpisë. Gjithashtu edhe respektimi i shpirtërave të paraardhësve të vdekur ishte detyrë e kulteve të shtëpisë. Në kohë të ndryshme sakrifikohej dhe punohej për të fituar simpatinë e tyre.

Së fundi, Geniusi llogaritej forcë prodhuese dhe shpirt mbrojtës. Në fillim ai ishte fuqi e personifikuar për riprodhim. Çdo mashkull posedon Genius, kurse çdo femër posedon Juno. Më vonë Geniusi u pranua si shpirt mbrojtës. Kurse një pjesë e zotave të Romës së vjetër (si për drejtësi dhe për prosperitetin e shtetit) përbëheshin prej trupëzimit të përfytyrimeve konkrete, pa gjak. Ndërkaq në disa raste binin në sy koncepte të ndryshme sipas specifikave të vendeve lokale. Për shembull, rreth kënetave shenjtërohej një hyjneshë e zjarrit me emrin Febris. Zotat e kohës së parë, si të drejtësisë dhe të virtytit, më vonë u shpallën si cilësi të perandorit dhe u shkruirë në personalitetin e tij.

b. Zhvillimi i fesë romake

Me përparimin shpirtëror dhe gjeografik të romakëve, pas shek. VI para e.s., edhe hapësira e interesimit për zotat doli jashtë, bujqësisë, çobanisë dhe jashtë luftërave dhe u zhvillua edhe mëtej. Shumë zota të huaj gradualisht hynë në Romë. Zotat e vendeve të okupuara merreshin me formën e tyre dhe me tolerancën e gjerë të romakëve zinin vend të vazhdueshëm në Tempull. Por, kjo ishte vetëm një tolerancë fetare, por kishte karakter edhe fetar edhe politik, që ndiqej me vetëdije të plotë. Këta zota të huaj, duke i shoqëruar zotat vendës në tempull, pas një kohe filluan të llogariten si zota vendas. Në shek. VI vendin e trinitetit të përbërë prej Jupiterit, Marsit dhe Quirinusit, e morri triniteti i ri të cilin e përbëjnë Jupiter, Juno Regina dhe Minerva. Librat magjikë në lidhje me kultin e Apollos në Delfi, u sollën në Romë dhe u vendosën në bodrumin e tempullit Jupiter. Për Apollon u formua një organizatë e murgjve prej 15 personave.

Me këtë zotat grekë filluan të hynin në Romë. Zotat e parë grekë që u futën në shoqëri janë gjysëmzotat ose trimat mitologjikë, si Caster dhe Pollox, që janë prej fëmijëve të Herkulit dhe të Zeusit. Për këta në qendër të qytetit u ndërtua një tempull. Në emër të Apollonit, në vitin 431 në Romë u ndërtua një vend kulti special dhe aty ai adhurohej si padron mbrojtës i popullit. Artemisi u bashkua me Dianan, njërin nga zotat e vjetër të Italisë. Kafsha e shenjtë e Asclepiosit, zotit të shëndetit, ishte gjarpëri. Shenja e gjarpërit, të cilën e bartin mjekët buron prej këtu. Kurse në vitin 217 sistemi i dymbëdhjetë zotave olimpikë i grekëve u pranua zyrtarisht në kultin shtetëror të Romës. U bashkua me zotat vendës. Më vonë zyrtarisht të njëjtë llogariteshin zotat e poshtëpërmendur:

Zeus-Jupiter, Hera-Juno, Poseidon-Nepton, Athena-Minerva, Ares-Mars, Afrodit-Venus, Apollon-Apollo, Artemis-Diana, Hephaistos-Vulcanus, Hestia-Vesta, Hermes-Mercurius, Demeter-Ceres.

Kështu, sikur që në sheshin e hapur me emrin Agora në Athinë ishin zotat grekë, në Romë në sheshin Forum ishin statujat e mbështjellura me flori. Poashtu edhe mitologjia e zotave Doma u zhvillua dhe ata morën formë dhe ngjyrë të posaçme. Ndërkaq prej shek. III. para e.s., edhe zotat lindorë filluan të ndikojnë në Romë. Kultet e tyre luanin rol të rëndësishëm në vitet e lindjes së Jezusit. Për përzierjen e feve, datë më e rëndësishme është viti 204 para e.s. Sepse pas Luftës së Ponit të dytë, me shtimin e rrezikut përreth Romës, kulti i Magna Materit u soll në Romë. Dhe në vitin 191 në emër të tij u bë një tempull. Kubele adhurohej me emrin Magna Mater. Sidomos, në lidhje me kultin e tij rol të rëndësishëm luante pagëzimi me gjak në fetë mistere, të cilat respektoheshin nga ana e grave.

Nga fundi i periudhës së Republikës, në fe shihet një rënie e përgjithshme. Shkaku i kësaj ka qenë ndikimi i kritikave të fesë greke në ato romake. Për shembull, disa shkrimtarë, si Ciceroni, janë munduar që të luhatin besimin e popullit në zotat e tyre. Gradualisht tempujt filluan ta humbnin atë madhësi që e kishin më herët, ritet fetare filluan të neglizhoheshin, nëpër kalendarët fetarë filluan të paraqiteshin përzierje. Perandori Angostos, për të ndaluar këtë zhdukje (shek. XII para e.s.), mori mbi vete edhe detyrën më të rëndësishme të murgjve dhe ndërtoi tempuj të rinj. Dhe kështu është shpallur shenjtëria e Cezarit dhe e Augustinit dhe janë

bërë përpjekje për zhvillimin e kultit të perandorit. Pas kësaj sakrificat janë thënë për Geniusin, kurse tjerja është bërë përpara pikturave të perandorit. Jupiteri u shpall kryezoti i perandorisë, kurse kryezotat e tjerë janë llogaritur të njëjtë me të. Po ashtu në këtë kohë në Romë kanë hyrë edhe zotat lindorë, si Izisi, Serapisi, Adonisi etj.

Në vitin 160 para e.s. Izisi, i cili ishte i marrur nga Egjipti në kohën e Caligulas, është pranuar si kult shtetëror, kurse në vitin 38 të e.s. për të është ndërtuar një tempull i veçantë.

Kombinimi i fesë së vjetër romake me fetë e huaja mistere, te romakët ka ringjallur përmallimin e të kuptuarit dhe të shprehurit të problemeve të thella jetike.

3. Feja e vjetër teutone (fis i vjetër gjerman)

Literatura: H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt am Main 1963, f. 122-130; H.J. Schoeps, *Religionen*, Gutersloh 1961, f. 118-130.

Teutonët janë një grup i një populli indoeuropian, të cilët në aspektin gjuhësor më afër janë me keltët dhe italikët. Ende nuk është e qartë se emri i tyre rrjedh prej keltëve apo prej teutonëve (gjermanëve). Kjo fjalë shihet në Posejdonjos, në vitin 80 para e.s. Teutonët janë përhapur prej Skandinavisë Jugore dhe prej Gjermanisë Veriore. Ata kishin koncepte të ndryshme dhe nuk kanë patur një fe të caktuar dhe të përbashkët. Ne këtu do të flasim për parimet e tyre të përbashkëta dhe të përgjithshme.

Njoftimet më të vjetra për fenë teutone hasen te Cezari, Straboni, Tacitus, Ammianus, Merellinus, Jordanes dhe Prokop, të cilët janë shkrimtarë të periudhës së vjetër. Më vonë këta i pasojnë aktivitetet e misionarëve krishterë, gjegjësisht lajmet për ligjet kundër traditave të idhujtarisë. Në lidhje me këtë çështje, shumica e teksteve *runen* (tekste të shkruara me shkrim të vjetër teuton) dhe fjalët magjike zënë një vend të rëndësishëm.

Provat më të vjetra të besimit teuton janë ato të mbetura prej Periudhës së Gurit dhe Bronzit në Suedi dhe në Norvegji, të cilat paraqiten nëpër vizatime të ndryshme nëpër shkëmbij. Traditat e tyre për të vdekurit dhe për besimin në shpirtin mund të përcaktohen në bazë të disa mundësive. Edhe pse burimet për madhështinë e teutonëve janë të pakta, në veprat me titull "Edda" dhe "Sagas" gjenden dokumentacione me vlerë për teutonët e vjetër. Vetëm se, pyetja se sa mitologjitë për zotin që shpjegohet nëpër disa tema, mund të jenë të vazhdueshme për të gjitha hapësirat teutone, mbetet pa përgjigje. Megjithatë, përsëri burim kryesor për fenë teutone është Edda.

a. Koncepti për gjithësinë

Gjithësia përbëhet prej nëntë botërave që janë: tre në nëntokë, tre në sipërfaqe dhe tre në qiell. Në nëntokë janë: 1. *Niflheim* (vendi i mjegullës), ku zotëron të ftohtit dhe errësira e vdekjes; 2. *Niflhel* (vendi i zotit Hel), këtu banon zoti i nëntokës Heli. Ata që vdesin prej pleqërisë dhe sëmundjes vijnë këtu; 3. *Alfenheim i Zi*, është vendbanimi i shkurtabiqëve zeshkanë. Në sipërfaqe janë: 1. *Midgard*, bota e njerëzve të mesit; 2. *Jotunheim*, vendi i viganëve të pyllit; 3. *Vanenheim*, vendi i caktuar i krijesave hyjnore. Kurse në qiell: 1. *Muspelheim*, është vendi i "Viganëve të Zjarrit" kryetari i të cilëve është Surturi dhe të cilët lëshojnë flakë; 2. *Alfenheimi Dritë*, është vendi i shpirtërave, që janë miq të dritës; 3. *Asgard*, është vendi i zotave. Zotat këtu banojnë nëpër kështjellat e tyre. Kurse toka dhe qielli njëra me tjetrën lidhen me anë të urës të quajtur Bifrost.

b. Zotat dhe kultet e tyre

Zotat më të rëndësishëm të teutonëve janë Frej, Ziu, Donar dhe Wodan. Tacitus këta i konsideron të njëjtë me Marsin, Jupiterin dhe Mërkurin. Më i vjetri nga këta është Ziu (Tyr), Zoti i Qiellit. Te saksonët e vjetër përmendet me emrin *Saxnot*. Ai është përfaqësuesi i jetës së shenjtë dhe i jetës ligjore. Kurse te teutonët perëndimorë dhe ata veriorë është zot i luftës.

Donar, është zot i furtunës dhe i prodhimit, zoti më i dashur i fshatrave të Islandës. Po ashtu, edhe *normanët* dhe *vikingët* e kanë zhvilluar kultin e tij. Kulti i tij edhe në periudhën e Krishetizmit ka jetuar një kohë të gjatë. Ky zot që cilësohet si mbrojtës i mitologjisë, i adhuresve të alkoolit dhe i gjarpërinjve Midgard, ka luajtur rolin edhe të mbrojtësit. Arma e Donarit ishte çekani, kurse kali i tij ishte Sleipnir, me tetë këmbë dhe magjik, i cili atë e bartte në ajër. Edhe dy korba që i bartte në shpinë, të cilët çdo gjë që shihnin gjatë fluturimit ia përshtatnin atij dhe e lajmëronin atë.

Frej, ishte prej zotave gra dhe ishte hyjneshë e prodhimit dhe e dashurisë. Sidomos Nerthusi me dy gjini dhe Frigg, që është nëna e zotave për ardhmërinë dhe gruaja e Odinit, luajnë rol të rëndësishëm.

Feja teutone është besim në shumë zota. Vetëm se edhe besimi në një zot nuk është harruar në asnjë rajon.

c. Murgëria dhe kulti

Popujt teutonë nuk e njihnin klasën e murgjve dhe organizatën e tyre. Flijimin e sakrificave e bënte çdo njeri vetë. Vetëm se, ritualet e rëndësishme i realizonin administratorët botërorë të rajonit. Adhurimi më tepër bëhej nëpër pyje (zabele) dhe vende të shenjta. Më vonë filloi të bëhet nëpër shtëpi, salone për sakrificë. Rrallëherë shihej edhe sakrifica njeri, i cili flijohej, sidomos, për zotin Odin. Sipas shpjegimeve të Strabos, në Kimberuler, murgeshat me flokë të bardha dhe të veshura me të bardha, në kokat e robërve të luftës vendosin lule, i afrojnë afër një kazanit dhe, duke e mbajtur kokën mbi një skaj të kazanit, ia presin qafën dhe gjaku i tyre rrjedh brenda në kazan. Kështu që duke shikuar në gjakun e derdhur në kazan, japin lajme edhe për ardhmërinë. Adam von Bremen, shpjegon se në Uspala në kohën ekuinoks (dita kur nata dhe dita janë të barabarta) të (pran)verës, ditën dhe natën theren nga nëntë njerëz sakrificë dhe pastaj trupat e tyre i varin në një zabel.⁷

Sipas besimeve popullore teutone, burime uji të panumërta, male, pyje, shtëpi janë vende ku gjenden viganët, zanat dhe shkurtabiqët që kanë të bëjnë me shpirtin. Këto krijesa, në të shumtën e rasteve veprojnë pozitivisht ndaj njeriut. Ata njeriut i mësojnë fuqinë magjike të ku-llosës, gurëve, shkrimit dhe fjalëve. Sipas asaj që kuptohet prej vendeve të kultit në Upsala, teutonët në periudhat e mëvonshme kanë edhe vizatimet e tempujve dhe të zotit.

ç. Besimi në fat

Zotat teutonë jetojnë në majën e botës, të quajtur Asgard, që është si një familje zotash nën udhëheqjen e Odinit, kurse vendi i tyre i ngjante vendit të njeriut. Sipas teutonëve, zotat janë qenie që zotërojnë fuqi magjike dhe të nxjerra prej formës së njeriut dhe gjenden nën administrimin e fatit për jetesë dhe për zhdukje. Për këtë ata nuk janë të përhershëm. Zoti Odin (Wodan), për të mësuar kohën e fatkeqësisë, Mimirit Vigan i ka dhënë syrin, kurse për të lidhur ujkun e Ziu Fenrisit, zotit të luftës, e ka sakrifikuar dorën e djathtë të tij. Zotat e dinë fatin e tyre se janë duke shkuar drejt hiçit, por nuk u mjafton forca që kanë për të ndryshuar atë. Planifikues të fatit, që është i dënuari i gjithësisë, dhe realizues të atij plani ishin tre hyjneshat. Këto ishin tre zota të quajtur Urd (i bërë), Werdandi (bëhet) dhe Skuld (do të bëhet), të cilat qëndrojnë në një dru frashëri. Ato tjerrin dhe endin fijet e jetës së njerëzve dhe të zotave.

⁷ Glasenapp, f. 128.

d. Koncepti për vdekjen

Sipas teutonëve, vdekja është një mjet, i cili njerëzit i bart pranë familjes që jetuar më parë. Njeriu i vdekur, në kodrinat e varreve takohet me anëtarët e familjes që kanë vdekur më herët dhe kështu vazhdojnë bashkërisht të jetojnë jetën e kësaj bote.

I pari në botën e të vdekurve është zoti Hel. Atje arrihej me anë të një ure prej ari, e ndërtuar prej dy vajzave mbi një lumë të quajtur Gjöll. Të pafajshmit do të jetojnë në vendin e Helit të padënuar, por jo edhe të gëzuar. Ndërkaq mëkatarët, aty afër të tjerëve do të torturohen nga Garm, qeni i ferrit. Ata pastaj do të bien në gropa me baltë, të mbushura me shpata, do të lëndohen dhe do të ndiejnë dhimbje. Kurse fati i atyre që vdesin në luftë, çdo njëri sipas plagës që ka, do të bëhet përsëri i ri dhe do të shërohet. Kurse qumështi i Dhisë së Heidrun-it, atyre do t'u dhurojë një jetë të përhershme. Edhe një derr mashkull, i quajtur *Shehrimnir*, çdo herë pasi që të hahet do të ringjallet përsëri, dhe ata do t'i ushqejë me mishin e tij. Atje edhe këngëtarët dhe instrumentalistët do t'i kënaqin dhe do t'ua mundësojnë që ditët që nuk kanë fund t'i kalojnë me gëzim.

dh. Koncepti për eskatologjinë

Bota pas vdekjes së zotit Baldurs, gjithmonë do të shkojë drejt të keqes, morali dita-ditës do të shkatërrohet, vëllezërit do të vrasin njëri tjetrin. Fëmijët vëlla-motër do t'i prishin lidhjet gjenetike; prostitucioni dhe luftërat do të përhapen; asnjë mashkull me tjetrin nuk do të jetë i pajtuar. Veç se, para ditës së kiametit, Krimbi Fenris dhe Gjarpëri Midgard, do t'i prishin lidhjet dhe do të zhduken në det, yjet do të bien nga qielli, tokën do ta përfshijë një tym dhe një zjarr, kurse një temperaturë e madhe do të ngritet në qiell. Megjithatë, pas zhdukjes së gjithçkaje, bota përsëri do të dalë prej detit dhe do të fillojë një jetë e re. Ndërkaq zotat, do të grumbullohen në një shesh të gjerë të quajtur sheshi Ida dhe do t'i gjejnë mbishkrimet e mbetura prej periudhave më të hershme dhe do t'i mësojnë të vërtetat e humbura. Të gjitha fatkeqësitë do të shndërrohen në mëshirë dhe duke ndenjur në saraje prej ari, do të vazhdojnë të shijojnë jetën e tyre.

4. Feja e keltëve

Literatura: H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt am Main 1963, f.231-235; H. J. Schoeps, *Religionen*, Gutersloh 1961, f. 131-133; F. Heiler, *Die Religionen Menschheit*, Stuttgart 1959, f. 542-551.

Keltët janë prej popujve indo-europianë, kurse në aspektin e fondit të fjalëve dhe të kultit u ngjajnë teutonëve. Për keltët njohuri të mjaftueshme japin shkrimtarët grekë dhe romakë, mbishkrimet në përmendore, monedhat, literatura në Irlandën e vjetër dhe në Uells. Keltët, në vitin 600 para e.s., kanë sunduar në Evropën Perëndimore dhe të Mesme. Me shpërnguljet e mëdha në shek. V, një numër i madh i tyre shtrihet deri në Azi të Vogël, një pjesë tjetër deri në Perëndim, në Spanjë dhe në Portugali. Por, deri më sot keltët veten e tyre e kanë mbrojtur vetëm në Gali dhe në ishullin britanik, e sidomos në Irlandë, në Uells dhe në Skoci. Irlanda dhe Uellsi kanë qenë qendrat kryesore të gjuhës dhe të kulturës kelte. Kurse keltët e kontinentit, me anë të ekspeditave dhe të luftërave që ka bërë Cezari në Galja, janë latinizuar shpejt.

Edhe pse transmetohet se, në mbishkrimet e gjetura në rajonin ku ata kanë jetuar janë gjetur shumë emra të zotave keltë, ata nuk janë përcaktuar. Shkrimet më të vjetëra për fenë e keltëve janë në veprat e *Aristotelit*, *Cezarit*, *Lucanit*, *Lukianit*, *Cacius Dios* dhe në *shkrimet e periudhës së vjetër*. Gjithashtu ato gjenden edhe në përkujtimet e shkrimtarëve të kishës të periudhës së krishterimit, si Gregor von Tours, dhe në legjendat e shenjtoreve. Ai që me vjershat

dhe me përkthimet e tij zgjoi interesim për legjendat kelte, në vitin 1760, është skocezi James Macpherson. Ai, legjendat irlandeze që datojnë prej shek. III, i ka bartur në Skoci.

Burimet për fenë kelte, bashkë me ato që u përmendën më lartë, i përbëjnë mbishkrimet e ndryshme, përkujtimoret, skulpturat dhe monedhat me pamje zotash. Këtyre mund t'ua shtojmë edhe Librin Leinsler, që gjendet në Irlandë, i tubuar në shek. XII., dhe dorëshkrimin Mabinogion në *gjuhën wellsh*, e mbetur prej shek. XIV. Këto tekste llogariten gjysëmmitologjike, sepse zotat e përmendur në to janë në pozitë të mbretit, trimit apo magjistarit. Po ashtu edhe disa vjersha kelte japin njohuri për këtë çështje. Megjithatë, këto nuk mjaftojnë për shkrimin e historisë së fesë kelte. Por, pranohet që prej burimeve të ndryshme të nxirret një koncept fetar i përgjithshëm.

a. Koncepti për gjithësinë

Prej keltëve nuk ka asnjë lajm për krijimin e botës. Murgjëve keltë u thuhet druid. Sipas pretendimeve të *druidëve*, ata vetë e kanë krijuar *diellin, hënën, botën dhe qiellin*. Edhe *brahmanët*, sikur murgjit keltë, pretendojnë se nëse nuk e çojnë në vend sakrificën e shenjtë, dielli nuk do të lindë. Sipas legjendës popullore, shumë pjesë të botës (lumenjtë, detrat, burimet, kodrat, malet etj.) janë të krijuara prej një vigani të madh, i cili zë vendin e hyjnive. Sipas druidëve, shpirti dhe qielli janë krijesa që nuk do të zhduken. Kurse, do të vijë një kohë kur në tokë do të zotërojë uji dhe zjarri. Por, qielli nuk do të shkatërrohet asnjëherë. Kurse sipas konceptit për botën nëntokësore, atje nuk ka diç të frikshme, ai është një vendbanim gëzimi. Në brendi të disa kodrave gjenden sarajet e zonave dhe atje mund të hyjnë vetëm të zgjedhurit. Nga këta numërohet ishulli i shenjtoreve Avalonis dhe shteti i zonave Emain. Në mbishkrimet e Galisë shihet triniteti i zotave luftarak i keltëve. Ky trinitet përbëhet prej Mbretit të Popullit Teutatesi, Esusi dhe zotit të Vetëtimës Taranisi. Përveç këtyre, zota të njohur në tërë shtetin e keltëve janë edhe zoti i prodhimtarisë Dagda dhe zoti i artit Lug. Lug, Lyon dhe Leiden ende e vazhdojnë jetën e tyre si emra qytetesh. Brigit, vajza e Dagdasë, përcaktohej si hyjnesha e vjershës dhe e gjykimit. Hyjnesha e kalit Epona, është njëra nga hyjneshat e njohura. Kulti i saj është përhapur deri në thellësi të Perandorisë Romake.

b. Kultet

Ndërkaq punët e kultit ishin në dorën e klasës së organizuar të fallxhorëve. Murgjit e lartë, të quajtur druidë, që janë paraqitur në Britani, përbëjnë një klasë speciale. Madje kanë formuar edhe fraksionet e tyre. Druidët, kurbanët më tepër i flijonin për çështje të shenjta, fljimin e bënin nën drunj të shenjtë ose në burime të ujërave të shenjtë. Në periudhat e mëvonshme të keltëve janë bërë tempuj duke marrë si model tempujt romakë. Kurse tempujt keltë në Irlandë hasen pas shek. V. Sipas të dhënave romake, te keltët ka qenë i përhapur edhe sakrifikimi i njeriut. Sipas shpjegimeve të historianit Caesar, njeriu flijohej me rastin e sëmundjeve ngjithëse dhe në kohën e luftës. Kështu që "*Mbreti i zotave*" për njeriun nuk jepte qetësi deri sa të flijohej ai. Ndërkaq Pliniusi tregon se, në mesin e keltëve ka patur edhe kanibalistë. Kështu që, edhe krahas mirëkuptimit të madh të romakëve, kjo mund të jetë arsyeja e përndjekjes së druidëve nga ana e romakëve.

Për besimin në zot të keltëve nuk jepen shumë njohuri. Megjithatë dëshmohet se ata kanë besuar në shumë zota mbrojtës dhe lokalë, që kanë qenë një përzierje e magjisë dhe e panteizmit (një sinkretizëm). Besohet se, ata kanë ditur se vendi i tyre ka qenë i rrethuar me shpirta natyrorë, kanë patur njohuri për fuqitë mistere, shiun, sipas tyre e çojnë druidët. Gjithashtu kanë patur njohuri edhe për fjalët magjike dhe për formulën e betimit.

c. Koncepti për jetën pas vdekjes

Keltët kanë besuar në pavdekshmërinë e shpirtit dhe në rimishërimin (reinkarnacion). Por, nuk është e qartë se ky reinkarnacion është apo nuk është si përgjigje për punën e mirë dhe të

keqe. Keltët jetën e shikojnë më me shpresë se sa teutonët, pasi për teutonët nuk ka shpëtim prej fatit, kurse fundi edhe i zotave edhe i njerëzve është errësirë. Por te keltët vdekja është qendra e të jetuarit gjatë. Për këtë ata nuk frikësohen prej vdekjes dhe e kanë shumë të lehtë të bëjnë vetëvrasje. Ata pranojnë se një vend special i të vdekurve gjendet në një ishull në Perëndim. Kurse disa besojnë se kjo metabotë është një vend nën ujë. Kurse besimi në ferr te keltët nuk ekziston.

5. Feja e sllavëve

Literatura: F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit*, f. 552-561; H. J. Schoeps, *Religionen*, f. 133-136; H. von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, f. 283-286; Ibn Fadlan *Sayahatnamesi*, çev. R. Resen, Stamboll 1975, f. 68-75.

Edhe sllavët, sikur keltët, janë prej popujve europianë. Banojnë mes lumit Vollga dhe Dniepër. Sllavë lindorë llogariten: rusët, ukrainasit, rutenët. Kurse sllavë jugorë janë: kroatët, serbët dhe bullgarët.⁸ Ndërkaq sllavë perëndimorë quhen çekët, slovenët, vllahët (polakët), sorbenët dhe keshubenët.

Lajmi më i vjetër për sllavët haset në *luftën Gote*, gjegjësisht në shpjegimin e fesë së sllavëve, të cilat i tregojnë në veprën e tij historiani bizantin, Prokebuni, i cili që ka jetuar në shek. VI. Edhe Ibën Fadlan, i cili në shek. X ka vizituar Rusinë, në *Seyahatnamen* (udhëpërshkrim) e tij jep njohuri për fenë e sllavëve. Sidomos, për fenë sllave njohuri mund të fitohet edhe prej epopeve dhe tregimeve për trimëri, si dhe prej traditave të vjetra.

a. Zoti dhe fuqitë mbinatyrore

Sipas të dhënave, sllavët besonin në një qenie të quajtur Anten, që llogaritet si krijuesi i çdo gjëje. Kjo karshi zotit të së mirës dhe të së bukurës, sikur në fetë e tjera, ishte edhe një qenie e së keqes dhe të ligës. Megjithatë, kjo nuk është parim i dualizmit. Në henoteizmin e sllavëve të jugut zot krijues ishte Perun. Perun llogaritej zot i qiellit, i vetëtimës dhe i furtunës. Në Novgrad kishte një zjarr që ndizej rregullisht për hir të tij. Idhulli i kultit ishte prej druri, përpara të cilit edhe sakrifikohej. Idhulli në Kiev ishte i ndërtuar prej ari dhe argjendi. Tempulli i tij ishte shkatërruar në vitin 988, në kohën kur mbreti Vladimir e pranon krishterimin si fe të veten. Te sllavët e jugut gjendej edhe zoti Pazbog, që ishte zot i diellit dhe i sakrificës dhe që ishte bir i Svaro-së, zot i zjarrit. Ndërkaq nuk haset shumë në hyjnesha. Po ashtu përmenden edhe zotat si Stribo, zot i erës dhe i luftës, Horse, zot i gjuetisë dhe i sëmundjeve, Mkos, zot i bujqësisë dhe i tregtisë. Gjithashtu thuhet se ata kanë besuar edhe në ekzistimin edhe të zotave të hënës, të fatit dhe të të vdekurve. Përveç kësaj, ata kanë besuar edhe në shpirtëra, vampirë dhe zana.

b. Koncepti për vdekjen

Sipas lajmeve të vjetra dhe njohurive që japin udhëpërshkruesit arabë, sllavët, krahas traditës së adhurimit të idhujve dhe kulteve të bujqësisë, rëndësi të veçantë u kanë dhënë edhe ceremonive për të vdekurit. Tradita e djegies së të vdekurit ishte shumë e përhapur. Gjatë kësaj ceremonie për të vdekurin bëheshin shumë dhurata. Ibën Fadlan tregon se, gjatë djegies së trupit të të vdekurit, me qëllim shoqërimi, sakrifikohej edhe gruaja ose rob i tij. Gjithashtu atë e kanë djegur bashkë me teshat, duke menduar se ato do t'i duhen atij në botën e ardhshme.

Respekti ndaj shpirtërave të vdekur ka vazhduar një kohë të gjatë. Shpirtërat janë përfytyruar shumë të thjeshtë, të rrezikshëm dhe në forma të çuditshme. Sikur që ka shpirtra në formë *ujku* dhe *vampiri* (lugati), ka edhe shpirtra shtëpiakë, të cilët sjellin fatkeqësi apo

⁸ Për bullgarët ka mendime se kanë gjenezë turke, të ardhur prej Azisë Qendrore. (Shënim i përkthyesit).

fshehurazi sjellin mëshirë. Shumica e shpirtërave shtëpiakë përfytyrohen si shkurtabiqë. Besohej se, prej shpirtave të fëmijëve të mbytur në ujë, bëhen demonët dhe zanat.